

Міністерство освіти і науки України

Державний заклад «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

ГРИГОР'ЄВ ОЛЕКСАНДР ВІТАЛІЙОВИЧ

УДК 321.7-028.79-021.146.4 (043.3)

**НЕЛІБЕРАЛЬНА ДЕМОКРАТІЯ
В СИСТЕМІ ДЕФЕКТНИХ ДЕМОКРАТІЙ:
ФОРМИ ПРОЯВУ В СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ
ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Одеса – 2019

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.
Робота виконана на кафедрі політології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Науковий керівник — кандидат політичних наук, доцент
Ніколаєва Майя Іванівна,
доцент кафедри політології
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова

Офіційні опоненти: доктор політичних наук, доцент
Хома Наталія Михайлівна,
доцент кафедри теорії та історії політичної науки
Львівського національного університету
імені Івана Франка

кандидат політичних наук, доцент
Кадук Наталія Іванівна,
доцент кафедри глобалістики, євроінтеграцією
та управління національною безпекою
ОРІДУ НАДУ при Президентові України

Захист відбудеться «13» листопада 2019 р. о 14 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.06 в Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, ауд. 55).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36).

Автореферат розіслано «13» жовтня 2019 р.

Учений секретар

спеціалізованої
вченої ради

Т. О. Каменчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Зниження якості демократії – глобальна тенденція останнього десятиліття. Консервативно-націоналістичні, а також інші політичні сили, які протистоять ліберально-демократичним цінностям, нині активізуються в багатьох країнах. На теренах ЄС увиразнилась висхідна підтримка популістів, різного ідеологічного кшталту радикалів, які просувають наративи, що дисонують із засадами ліберальної демократії. Відтак актуалізувалося питання: наскільки загрозливим для збереження цінностей ліберальної демократії нині є неліберальний виклик, перед яким опинилися «молоді демократії» Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), інтегровані до ЄС?

Зниження рівня довіри до демократичних інститутів, поява в структурі громадянського суспільства квазігромадянського сегмента, посилення неформального деструктивного впливу на політику зацікавлених акторів, намагання встановити політичний контроль за медіа (як державними, так і громадськими), тиск на судову владу тощо руйнують ліберально-демократичний проект у більшості країн ЦСЄ. Потребують вивчення національні особливості неліберального повороту в межах досліджуваної групи країн. Важливим завданням є з'ясування як перспектив цілісності та ймовірного подальшого розширення ЄС, у складі якого вже представлені неліберальні демократії, так і оцінка наслідків деконсолідації демократії для кожної з країн ЦСЄ зокрема.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Тема і зміст дисертації є складовою частиною комплексної науково-дослідної теми кафедри політології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова в межах науково-дослідної теми «Дослідження політичної реальності в контексті нелінійної соціокультурної динаміки» (№ державної реєстрації 0116U006604), одним із виконавців якої є дисертант.

Мета та завдання дослідження. Метою дисертації є порівняльно-політологічна концептуалізація неліберальної демократії на прикладі групи країн ЦСЄ, які є членами ЄС.

Для досягнення мети були поставлені такі **завдання**:

- запропонувати авторську теоретико-методологічну концептуалізацію неліберальної демократії;
- визначити систему ознак неліберальної демократії;
- аргументувати увиразненість неліберальної демократії чи окремих її характеристик в аналізованій групі країн ЦСЄ, інтегрованих до ЄС;
- запропонувати наукові підходи до розуміння ролі євроінтеграційного чинника для розвитку цінностей ліберальної демократії та пояснення причин відходу від її здобутків інтегрованих до ЄС «молодих демократій» ЦСЄ;

- схарактеризувати консервативну християнську демократію як угорську модель неліберальної демократії;
- проаналізувати зміни політичної траєкторії Польщі та з'ясувати відмінності польської та угорської моделей неліберальної демократії;
- з'ясувати параметри неліберального повороту Чехії, вказавши на особливості її політичного режиму співвідносно інших країн Вишеградської групи;
- розкрити дефекти демократії Словаччини як приклад боротьби між демократією та авторитаризмом на теренах посткомуністичних країн ЦЄС;
- визначити ознаки демократичної деконсолідації Румунії;
- на прикладі Болгарії дати оцінку крихкості ліберальної демократії в нових державах-учасниках ЄС;
- з'ясувати чинники регресу Хорватії у впровадженні цінностей ліберальної демократії.

Об'єктом дослідження є неліберальна демократія як субтип дефектної демократії.

Предметом дослідження є порівняльно-політологічна концептуалізація неліберальної демократії та процесів неліберального переходу на прикладі посткомуністичних країн ЦЄС, інтегрованих до ЄС.

Методи дослідження. Дослідження деформацій ліберальної демократії здійснено на основі методології, яка об'єднує пізнавальний потенціал неоінституціоналізму, політичної компаративістики та транзитологічної парадигми. Інструментарій методології неоінституціоналізму (історичного неоінституціоналізму) уможливорює вивчення деформацій демократичних політичних інститутів, міжінституційних протистоянь між деструктивними та конструктивними політичними інститутами, які зумовлені запереченням цінностей ліберальної демократії. Неоінституціоналізм охоплює аналізом як формальні, так і неформальні інститути політики, які деформуються в ході кризи ліберальної демократії. Ця методологія адаптивна для вивчення інституційних конфліктів на ґрунті посягань неліберальними акторами на цінності ліберальної демократії. Інституційний аналіз уможливорює не лише вивчення деструктивних інститутів, які руйнівню впливають на ліберальну демократію, а й інституційних механізмів і способів мінімізації такого впливу завдяки ресурсам конструктивних інститутів (наприклад, громадянського суспільства). Методологічний потенціал історичного неоінституціоналізму сприяє пошуку пояснень причин руйнування ліберально-демократичної традиції в окремо взятих країнах. Також важливе значення для дослідження теми дисертації має компаративний аналіз, який уможливорює порівняння деформації демократії, проявів демократичного відступу в аналізованій групі країн. Значущою для аналізу проблеми неліберальної демократизації є й транзитологічна парадигма, попри певну кризу сучасних транзитологічних досліджень.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю завдань і способами їх розв'язання. В межах здійсненого автором дослідження отримано результати, що мають наукове значення.

Уперше:

- неліберальну демократію визначено субтипом дефектної демократії, в якому збережені зовнішні атрибути демократії (вибори, формально демократична конституція, багатопартійність тощо) за одночасного: посягання на верховенство права, поділ влади; недостатнього захисту громадянських і політичних прав та свобод; тиску громадянське суспільство та формування в його структурі неліберального (псевдогромадянського) сегмента; увиразнення неформальної деструктивної інституціоналізації політики; росту популізму та популярності радикальних політичних сил; тиску на суди, медіа та інші незалежні інститути; поширення теорій змов; намагання влади «замаскувати» неліберальні реформи для недопущення санкцій міжнародних, європейських інституцій тощо;

- визначено систему ознак неліберальної демократії: наявність керівної партії (коаліції), яка озвучує неліберальні наративи; тиск на медіа-простір; погіршення стійкості громадянського суспільства, позиціонування НУО, які захищають ліберальні цінності, як паразитарних і загрозливих; посягання на незалежність суду; посилення ролі акторів, які сприяють тінізації політики; ріст популізму та консервативно-націоналістичних настроїв; активізація мови ненависті, проявів ксенофобії; тиск на критичне мислення; зростання корупції, неефективність антикорупції, сприятливі умови для неформальної деструктивної інституціоналізації політики; загострення етнічного, національного, безпекового чи іншого питання тощо;

- аргументовано увиразненість неліберальної демократії в країнах ЦСЄ, інтегрованих до ЄС. Відзначено, що неліберальна деконсолідація характерна більшості країн ЦСЄ, прийнятих до ЄС, через різкі зміни траєкторії політичного розвитку в останнє десятиліття, зокрема витіснення прихильності до ліберальної демократії консервативно-націоналістичними цінностями. Констатовано: якщо одні країни (Угорщина, Польща) уже є неліберальними демократіями, то інші (Болгарія, Румунія, Словаччина, Чехія, Хорватія) із зростаючою динамікою відступають від цінностей ліберальної демократії, але ще уповні не відповідні її характеристикам;

- обґрунтовано роль євроінтеграційного чинника для розвитку ліберальної демократії; проаналізовано причини неліберального переходу після прийняття низки країн ЦСЄ до ЄС. Перспектива вступу до ЄС визначена як у минулому рушійна сила демократизації, яку змінило постінтеграційне зниження мотивації закріплювати демократичні перетворення;

- порівняно угорську та польську моделі неліберальної демократії. Спільним визначено акцент на збереженні «традиційних цінностей», чітких національних ідентичностей як першочерговому завданні влади. При схожості методів,

використовуваних Я. Качинським і В. Орбаном, польський лідер увиразнює позицію католицької церкви, а угорський – зорієнтований на олігархів. Політичні методи та інституційна структура угорського режиму засвідчує ріст авторитарних тенденцій, у той час як польський режим ще може позиціюватися як демократія, хоч і сильно zdeформована, бо збережений механізм стримувань і противаг завдяки пропорційній виборчій системі та багаторівневій структурі органів місцевого самоврядування.

Удосконалено:

- аргументацію неліберального повороту Чехії з огляду на зниження після 2017 р. якості демократії через політику керівної партії ANO, політичні позиції глави держави М. Земана та глави уряду А. Бабіша. Доведено: поворот Чехії до консервативного націоналізму (як в Угорщині та Польщі) не відбувся, але активізувалися нові популістські партії;

- визначення особливостей деконсолідації ліберальної демократії Словаччини. Демократизацію Словаччини визначено зигзагоподібною, позаяк вона супроводжується авторитарними реверсами. Деконсолідація демократії спричинила сильне піднесення громадянського суспільства, що відрізняє словацький кейс від інших у межах Вишеградської групи;

- систему характеристик деконсолідації ліберальної демократії Румунії: підйом неліберального дискурсу; активізація мови ненависті та антизахідної риторики; широка підтримка парламентом антиліберальної політики; посягання на незалежність судової системи тощо. Обґрунтовано посилення дефектів демократії після парламентських виборів 2016 р. завдяки ініціативам лідера партії PSD Л. Драгні. Відзначено: тиск на румунську демократію активізував у 2017–2018 рр. громадянське суспільство, що зумовило агресію влади (силовий розгін мирного протесту 10.08.2018 р.);

- оцінку демократичного відступу Болгарії. Доведено амбівалентне поєднання лібералізму з етнічним націоналізмом і соціальним консерватизмом; напівконсолідований характер сучасної болгарської демократії. Закцентовано: параметри національного політичного ландшафту визначаються практично одноособово прем'єр-міністром Б. Борисовим;

- доведення наростання дефектів демократії в Хорватії після вступу країни до ЄС в частині різних форм тиску на критичне мислення, звуження свободи медіа, наростання мови ненависті, появи небезпек для роботи ліберально-демократичних НУО, правозахисників і журналістів тощо.

Отримали подальший розвиток:

- комплекс характеристик неліберальної демократії Угорщини: ріст починаючи від 2010 р. популізму та радикалізму; витіснення ліберальної демократії християнсько-консервативними настроями; звуження простору дії громадянського суспільства; порушення принципу поділу влади; тиск на суди, опозицію й незалежні медіа; перманентний пошук «ворогів» нації; популяризація теорій змов; визначення

екзистенційними загрозами виживання угорської нації гендерну рівність, одностатеві шлюби, права меншин тощо;

– теоретико-методологічні підходи до аналізу змін політичної траєкторії Польщі після 2015 р., відколи погіршується демократичний клімат країни через: намагання встановити державний контроль над судовою вертикаллю та суспільними медіа; штучне модифікування «третього сектора» шляхом перерозподілу фінансування держави та ЄС лояльним до уряду НУО; формування неліберального сегмента громадянського суспільства; загострення антимігрантської тематики та ін.

Практичне значення одержаних результатів визначається їх актуальністю, новизною і висновками – загальнотеоретичними та практичними. Теоретична цінність положень дисертації полягає не тільки в їх концептуальному, а й дискусійно-постановочному характері. Дослідження формує наукові уявлення про сутність неліберальної демократії, причини неліберального повороту, наслідки демократичної деkonsolidacji. Основні положення та висновки роботи можуть використовуватися в навчальному процесі при викладанні політологічних дисциплін («Основи демократії», «Політичні режими» та ін.), а також у практичній діяльності громадських активістів, інших суб'єктів політики.

Апробація результатів дисертації. Теоретико-методологічні положення та ідеї, розвинені в дисертації, доповідалися та обговорювалися на конференціях, зокрема на: міжнародних науково-практичних конференціях «Актуальні питання розвитку суспільних наук у ХХІ столітті» (м. Дніпро, 7–8 грудня 2018 р.), «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» (м. Львів, 21–22 грудня 2018 р.), «Україна – Європейський Союз: від партнерства до асоціації (до 25-річчя підписання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС)» (м. Львів, 19–20 березня 2019 р.), «Стабільність в нестабільному світі» (м. Львів, 22 березня 2019 р.); IV всеукраїнській науковій конференції студентів і молодих учених «Соціально-політичні проблеми сучасності» (м. Дніпро, 28 березня 2019 р.); VIII Всеукраїнських політологічних читаннях імені професора Богдана Яроша (м. Луцьк, 17 квітня 2019 р.).

Публікації. Основні ідеї, положення та висновки дисертації викладені автором в 11 публікаціях. З них 5 надруковані у фахових наукових виданнях із політичних наук, з яких 3 – у міжнародних і вітчизняних виданнях, включених у міжнародні наукометричні бази, 6 тезах і матеріалах виступів на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Специфіка проблем, що стали об'єктом дисертації, зумовили її логіку та структуру. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, розділених на підрозділи, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списків використаних джерел до розділів (381 джерело). Загальний обсяг – 236 сторінок, з них основний текст – 192 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовані актуальність теми дослідження, її зв'язок із науковими програмами, планами, темами, сформульовані мета та завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження, наукова новизна одержаних результатів, висвітлено їх теоретичне та практичне значення, наведено дані про їх апробацію та публікації автора за темою дисертації, її структуру й обсяг.

У **першому розділі «Теоретико-методологічні засади аналізу неліберальної демократії»** аналізується історіографія проблематики неліберальної демократії, визначено методологію її вивчення політичною наукою.

У *першому підрозділі «Політологічна концептуалізація неліберальної демократії: теоретико-методологічні підходи до визначення, сутнісних характеристик, чинників формування»* автор аналізує світові тенденції трансформації політичних режимів: розширення ареалу ліберальної демократії за одночасного погіршення її якості (посилення дефектів). Зауважено: початок глобальної фінансової кризи (2008 р.) посилив крихкість демократичних систем, поставив під загрозу демократичний консенсус; частина консолідованих демократій відступає в неоавторитарному напрямку. Звернено увагу на конструювання режимів, які формально відтворюють інституційний дизайн західних демократій, але наповнюють його іншим змістом: формальні демократичні процедури стають фасадом для неоавторитарних механізмів. Ці процеси проаналізовані дослідниками дефектної демократії (Т. Каротерз, А. Круасан, В. Меркель, Г.-Ю. Пугле, П. Т'єрі, Ф. Шолль та ін.). Неліберальна демократія є об'єктом вивчення М. А. Вахудової, Ф. Закарії, І. Крастева, Я. Мунка, М. Платнера, Р. С. Фoa, Ш. Ханлі та ін. Їй приділена увага українських дослідників О. Долженкова, Ю. Мацієвського, О. Романюка, О. Стойко, О. Фісуна, М. Яковлева та ін.

У *другому підрозділі «Регіон Центрально-Східної Європи як увиразнення неліберальної демократії»* вказано на причини та прояви дефектів ліберальної демократії в обраних для аналізу країнах ЦСЄ, які виконали Копенгагенські критерії та є учасницями ЄС. Відзначено: донедавна політологічний дискурс увиразнював думку, що євроінтеграція посткомуністичних країн ЦСЄ є найбільш успішним інструментом розширення ареалу ліберальної демократії. Підкреслено: нині в аналізованих країнах діагностовано кризу ліберальної демократії; ліберальний консенсус тут поступився неліберальному популізму. Це привернуло увагу політичної науки до динаміки демократичного відхилення в окремих країнах і вивчення реакції ЄС та світової спільноти на ці процеси (Г. Бежован, Б. Бугаріч, К. Водічка, З. Гал, В. Ганєв, Т. Гінсбург, Дж. Доусон, С. Зомолані, Р. Д. Клемен, І. Крастєв, С. І. Ліндберг, Я.-В. Мюллер, Ш. Ханлі, Г. Хейдеман, С. Холмс, Л. Чіанетті та ін.). Неліберальні трансформації на теренах ЦСЄ вивчали українські вчені О. Бедратенко, В. Бурдяк, Г. Зеленько, М. Мілова, Д. Тужанський та ін.

У висновках до першого розділу: 1) запропоновано авторську теоретико-методологічну концептуалізацію неліберальної демократії як субтипу дефектної демократії, в якому збережені зовнішні атрибути демократії за одночасного наростання неоавторитарних тенденцій; 2) визначено систему ознак неліберальної демократії (погіршення стійкості громадянського суспільства, тиск на медіа-простір, посягання на незалежність судової влади, активізація мови ненависті, підтримка теорій змов та ін.); 3) доведено неліберальний характер демократії Угорщини та Польщі, а також зростаючий відступ від цінностей ліберальної демократії Болгарії, Румунії, Словаччини, Чехії та Хорватії.

У другому розділі **«Неліберальна демократія як соціально-політична реальність: кейси Угорщини та Польщі»** вивчаються причини демократичної деконсолідації цих країн, перебіг деформації угорської та польської демократій, наслідки демократичного відступу.

У першому підрозділі *«Демократична перспектива Угорщини: проекція на реформи В. Орбана та партії Fidesz (2010–2019 рр.)»* досліджено процес посттоталітарної демократизації Угорщини від початку 1990-х рр., вивчено основні проблеми побудови демократичного інституційного ландшафту, які нарастають від 2010 р. Відхід від демократії пов'язаний із політичним курсом В. Орбана та низки політичних партій (Fidesz, Jobbik та ін.); ідея національної держави визначається як базова для Угорщини. Серед основних тем, які активізують неліберальну риторику після 2015 р., визначено міграцію. Відзначено першочергове ідеологічне значення традиційних цінностей та національної ідентичності. Аргументовано: неліберальний поворот Угорщини зумовлений, зокрема, історичним спадком, адже суспільства, які довго були аграрними, важливе значення відводять релігії, національній гордості, слухняності та повазі до влади. Результати парламентських виборів 2018 р. засвідчили небезпечну тенденцію: серед головних електоральних суперників неліберальної партії Fidesz є ще більш радикальна політична сила – партія Jobbik.

У другому підрозділі *«Дефекти демократії Польщі: неліберальна інституціалізація (2015–2019 рр.)»* відзначено, що існуючий чверть століття міцний ліберально-демократичний консенсус порушений упродовж останніх чотирьох років діяльністю партії PiS. Це, найперше, увиразнилося в: тиску на судову владу та медіа; штучній модифікації «третього сектора» шляхом перерозподілу фінансування тим НУО, які поділяють ідеологію партії PiS; загостренні антимігрантської тематики тощо.

У висновках до другого розділу вказано спільне та відмінне щодо впровадження принципів неліберальної демократії в Угорщині та Польщі. Спільним визначено розбудову моделі держави, в якій збереження «традиційних цінностей», чітких національних ідентичностей є першочерговим завданням. Як відмінність вказано на орієнтацію Я. Качинського на католицьку церкву, а В. Орбана – на олігархів. Доведено: 1) політичні методи та інституційна структура

режиму Угорщини пришвидшено набуває авторитарних рис (посилення тиску на громадянське суспільство, агресивна позиція щодо ЄС тощо); 2) натомість у Польщі пропорційна виборча система та багаторівнева структура органів місцевого самоврядування сповільнює деконсолідацію демократії.

У третьому розділі «Дефектна популістська демократія як передумова неліберального повороту: кейси Чехії та Словаччини» пропонується авторська оцінка процесів деконсолідації демократії в Чехії та Словаччині з акцентом на нинішніх відмінностях процесів демократичного відступу цих країн.

У першому підрозділі *«Виклики ліберальній демократії в умовах наростання популізму в Чехії»* відзначено, що саме Чехія найуспішніше проходила постсоціалістичну трансформацію, мала нечисельні структурні перешкоди для реалізації повною мірою ліберальної демократії та донедавна демонструвала послідовний демократичний прогрес. Посилення деконсолідації чеської демократії дисертант пов'язує з періодом 2013–2017 рр. (обрання М. Земана главою держави, ріст впливу партії АНО). Водночас відзначено: в Чехії не відбулося повороту країни до консервативного націоналізму (як в Угорщині та Польщі). Констатовано: демократичний відступ Чехії відбувається за іншою траєкторією, ніж Польщі та Угорщини, завдяки: підприємницькому підходу А. Бабіша до політики («державна як бізнес»); нечіткості ідеології партії АНО, відсутності потужного націоналістичного наративу тощо. Відзначено: неліберальна демократія нині не є характеристикою Чехії, але останніми роками здійснюється виражений неліберальний розворот.

У другому підрозділі *«Словаччина як приклад боротьби між демократією та авторитаризмом»* аргументовано нелінійний характер ліберальної демократизації цієї країни, наявність авторитарних відступів в її історії як незалежної держави. У 1993–1998 рр. ліберальну демократизацію стримував напівавторитарний уряд В. Мечіяра та партія Рух за демократичну Словаччину. Відзначено, що зусиллями громадянського антимечіярівського руху вектор країни змінено в напрямку до євроінтеграції, виконання Копенгагенських критеріїв. Аргументовано: євроінтеграція Словаччини супроводжувалася болісними реформами, які зміцнили позиції антиреформаторських політичних сил, що через електоральні механізми прийшли до влади (2006–2010 рр.). Євроскептицизм, націонал-консерватизм, популізм увиразнили курс партій «Курс – соціальна демократія» (Smer-SD), Рух за демократичну Словаччину, Словацька національна партія та ін. За результатами парламентських виборів 2016 р. (прихід у парламент крайніх партій) підтримка курсу на ліберальну демократію знизилась, а після вбивства (лютий 2018 р.) журналіста Я. Куцяка стали відомі факти неформальної деструктивної інституціоналізації словацької політики періоду уряду Р. Фіцо. Зауважено, що ці процеси піднесли протестний потенціал словацького громадянського суспільства, але громадяни роз'єднані щодо необхідності ліберально-демократичних реформ.

У висновках до третього розділу вказано на спільні та відмінні параметри неліберальної демократизації Чехії та Словаччини, котрі спільно починали демократизацію в межах федеративної держави. Відзначено порівняну легкість переходу до засад ліберальної демократії Чехії, наявний тут вищий рівень консолідації політичних сил щодо процесів реформування, незначні структурні перешкоди для ліберальної демократії. Відзначено, що на відміну від Словаччини, у Чехії не було авторитарних реверсів, а популізм має в основному центристський характер.

У четвертому розділі **«Демократична деконсолідація країн Центрально-Східної Європи останніх розширень ЄС: кейси Румунії, Болгарії та Хорватії»** порівняно процеси демократичного відступу в країнах ЦСЄ, інтегрованих до ЄС в ході останніх розширень (2007, 2013 рр.).

У першому підрозділі *«Симптоми демократичної деконсолідації Румунії»* акцентовано на особливих внутрішніх умовах демократичного переходу Румунії, які були менш сприятливі, ніж в інших аналізованих країнах (найзамкнутіша в ЦСЄ авторитарна політична система; відсутність опозиції та громадянського суспільства; початок демократизації з ініціативи лівих сил тощо). Ці причини до 2000 р. сповільнювали привнесення ліберально-демократичних цінностей. Відзначено: внутрішні інституційні реформи пришвидшувалися перспективою євроінтеграції, але після прийняття до ЄС ліберально-демократичні реформи в Румунії сповільнилися, а демократичні механізми трансформуються в інструменти антидемократичного контролю. Зауважено, що корумпований сегмент румунської політичної еліти діє всупереч зобов'язанням членів ЄС.

У другому підрозділі *«Крихкість принципів ліберальної демократії в Болгарії»* відзначено відсутність широкого ліберально-демократичного консенсусу в Болгарії; існує неліберальний консенсус, але без авторитарного ядра. Виражена «порожнистість» (за Дж. Доусоном і Ш. Ханлі) болгарської демократії, потрапляння країни в «посткомуністичну пастку» (за П. Колевою) та її відповідність характеристикам електоральної, напівконсолідованої демократії. Дефекти болгарської демократії посилюються діями ключових акторів політики – партії GERB та коаліції «Об'єднані патріоти». Констатовано сильний одноособовий вплив на параметри болгарського політичного ландшафту Б. Борисова. Відзначено зростання рівня популізму в Болгарії в посттоталітарний період (найперше – через курс партії Атака); цьому сприяє й широка увиразненість у політичній культурі болгар патріархальних і підданських рис. Наголошено на: слабкості національного громадянського суспільства; наростанні настроїв етнічного націоналізму та соціального консерватизму; існуванні медіа-монополізму тощо.

У третьому підрозділі *«Чинники регресу Хорватії у впровадженні цінностей неліберальної демократії»* досліджено особливості процесу демократизації Хорватії. Відзначено: значна кількість демократичних інституційних механізмів були запроваджені під тиском міжнародних структур і, як наслідок, і нині мають

доволі фасадний характер. Неліберальний поворот почався фактично одразу після прийняття Хорватії до складу ЄС (2013 р.) і був детонований політикою уряду Т. Орешковича (2016 р.). Відтоді звужується свобода медіа, наростає мова ненависті, небезпечним є середовище роботи правозахисників та журналістів, поширюється націоналістична й популістська риторика тощо. Цьому сприяють партії керівної коаліції HDZ–Most. Хорватська влада застосовує риторіку, спрямовану проти ліберально-демократичного «третього сектора», здійснює різні форми тиску щодо мігрантів.

У висновках до четвертого розділу вказані основні відмінності в темпах демократизації, а також дефектах ліберальної демократії в тих країнах ЦСЄ, які були останніми інтегровані в ЄС. Відзначено сповільнення демократичних реформ після завершення євроінтеграції. Підкреслена відмінна роль громадянського суспільства щодо протидії дефектам демократії в аналізованих країнах.

У **висновках** автором сформульовано основні результати дослідження, наведено теоретичні узагальнення та запропоновано нове вирішення наукової проблеми – осмислення сутності неліберальної демократії, причин та наслідків демократичного відступу «молодих демократій» ЦСЄ, інтегрованих до ЄС.

1. Авторська теоретико-методологічна концептуалізація неліберальної демократії передбачає її визначення як субтипу дефектної демократії, в якому збережені зовнішні атрибути демократії (вибори, формально демократична конституція, багатопартійність тощо) за одночасного: 1) посягання на верховенство права, поділ влади; 2) недостатньої захищеності прав і свобод людини та громадянина, найперше – громадянських і політичних; 3) тиску на демократичний «третій сектор» і паралельне формування в структурі громадянського суспільства неліберального (квазігромадянського, псевдогромадянського) сегмента; 4) концентрування влади виконавчою гілкою та керівною партією (коаліцією); 5) тиску на суди, медіа та інші незалежні інститути; 6) поширення теорій змов; 7) увиразнення неформальної деструктивної інституціоналізації політики (корупція, клієнтизм тощо); 8) наростання популізму та популярності радикальних політичних сил, найперше – консервативного спрямування; 8) намагання «замаскувати» наміри неліберальних перетворень задля недопущення санкцій міжнародних, європейських інституцій тощо.

2. Серед основних ознак неліберальної демократії визначено: 1) наявність керівної партії (коаліції), яка просуває неліберальні наративи; 2) тиск на медіа-простір з метою його політичної «експлуатації»; втручання влади в роботу державного та громадського мовлення; 3) погіршення стійкості громадянського суспільства, створення несприятливих умов для його функціонування; позиціонування НУО, які захищають ліберальні цінності як паразитарних і загрозливих; 4) конструювання з ініціативи влади сегмента псевдогромадянського суспільства як партнера неліберальних владних акторів; 5) посягання на незалежність суду та інші незалежні інститути; 6) посилення ролі тіньових акторів

політики; 7) ріст популізму та консервативно-націоналістичних настроїв; 8) активізація мови ненависті, дискримінації мігрантів, національних, сексуальних та інших меншин; прояви расизму та ксенофобії; 9) небезпечне середовище для діяльності правозахисників; 10) тиск на критичне мислення; 11) зростання корупції, неефективність антикорупції, сприятливі умови для неформальної деструктивної інституціоналізації політики; 12) загострення певного етнічного, національного, безпекового чи іншого питання. Перелік ознак не є вичерпним, позаяк кейси окремих країн мають національні особливості неліберальної демократії.

3. Підтверджена гіпотеза, що демократія в країнах ЦСЄ, інтегрованих до ЄС, піддається сильному випробуванню, але нині загальної кризи демократії в регіоні в цілому нами не підтверджено. Криза ліберальної демократії характерна окремим країнам через різкі зміни в траєкторії їх політичного розвитку в останнє десятиліття. У них прихильність до ліберальної демократії витісняється консервативно-націоналістичними цінностями. Якщо Угорщина та Польща зазнали ерозії ліберальної демократії, то Болгарія, Румунія, Словаччина, Чехія та Хорватія із зростаючою динамікою відступають від цінностей ліберальної демократії, але ще уповні не відповідні її характеристикам.

4. Аналіз кейсів країн ЦСЄ засвідчив: перспектива вступу до ЄС була рушійною силою демократизації, але після завершення євроінтеграційного процесу мотивація зміцнювати ліберально-демократичні перетворення знизилась. Аргументовано: збережені від комуністичної доби цінності й інститути сильно вкорінені та важко відступають, а перетворювальна сила ЄС не спроможна уповні справитися з таким історичним спадком. Євроінтеграція не забезпечила імунітет проти клієнтизму, корупції, конфліктів інтересів та інших неформальних деструктивних практик політики. Відтак, нині ЄС має посилити свої вимоги до країн-учасниць та країн-кандидатів щодо їх функціонування, але на засадах ліберальної демократії.

5. Вивчення неліберальних перетворень в Угорщині засвідчує стрімку радикалізацію політики країни, ріст популізму, витіснення ліберальної демократії християнсько-консервативними наративами. Від 2010 р. відбувається відхід від ліберальної демократії, звужується простір дії громадянського суспільства. Неліберальний перехід, спровокований наслідками глобальної фінансової кризи 2008 р., сприяв популярності партій-популістів (найперше, Fidesz і Jobbik). Ідеалізується модель неліберальної національної держави, заснованій на праці. Конструюється консервативна неліберальна національна держава зі сильною вертикаллю влади, акцентом на історії, культурі та мові, патріотичному вихованні, сімейних цінностях і духовному відродженні нації.

6. Доведено, що демократичний фасад Польщі приховує численні деформації. Чверть століття (до 2015 р.) зберігався доволі міцний консенсус щодо основних елементів ліберального демократичного порядку. Політична траєкторія Польщі змінилась після приходу до влади партії PiS. Відтоді погіршується

демократичний клімат країни через: намагання встановити державний контроль найперше над судовою вертикаллю та суспільними медіа; штучне модифікування «третього сектора» шляхом перерозподілу фінансування держави та ЄС лояльним до уряду НУО; формування неліберального сегмента громадянського суспільства; загострення антимігрантської тематики тощо.

Аргументовано, що між Польщею та Угорщиною в частині побудови моделі неліберальної демократії є спільне та відмінне. В обох країнах впроваджується соціально-політична модель, в якій збереження «традиційних цінностей», чітких національних ідентичностей є першочерговим завданням влади. Основною відмінністю між угорською та польською моделями неліберальної демократії є те, що політичні методи та інституційна структура режиму Угорщини свідчать про посилення авторитарних механізмів. Натомість режим Польщі попри сильні антидемократичні деформації зберігає механізм стримувань і противаг завдяки пропорційній виборчій системі та багаторівневій структурі органів місцевого самоврядування.

7. Попри донедавна високий рівень консолідації політичних сил Чехії щодо ліберально-демократичних перетворень країни, якість демократії останніми роками зменшується. Це дозволяє констатувати початок неліберального повороту. Ріст впливу партії ANO та її лідера А. Бабіша, а також політична позиція глави держави М. Земана, є викликами чеській ліберальній демократії. Після парламентських виборів 2017 р. актуалізувалося питання порушення ліберального проєвропейського консенсусу. Хоч глобальна фінансова криза 2008 р. і вплинула на чеську політичну систему, але вона не спричинила повороту країни до консервативного націоналізму (як в Угорщині та Польщі). Натомість активізувалися нові партії-популісти центристського спрямування. Звернення до політики національної ідентичності поступово стає політично важливим інструментом, але апелювання до ідеї захисту чеської нації нині є нечастим.

8. Від часу утворення незалежної держави в Словаччині гостро конкурують прихильники ліберально-демократичних цінностей і неліберальних, неоавторитарних підходів. Завдяки неліберальному курсу партії Рух за демократичну Словаччину та її лідеру В. Мечіару, Словаччина відставала від країн-сусідів за темпами демократизації. Тільки після парламентських виборів 1998 р. здійснено перехід від посткомуністичного авторитаризму до ліберальної демократії, однак цей процес не є лінійним, а зигзагоподібний (демократизація чергується з авторитарним реверсом). До виборів 2016 р. (прихід у парламент крайніх партій), а особливо подій початку 2018 р. (вбивство журналіста-розслідувача Я. Куцяка та виявлення ймовірних зв'язків словацької влади з мафіозними структурами) Словаччину не відносили до неліберальних демократій, а лише ставилось питання, наскільки можливий такий поворот. Нині це питання загострилося, бо: зріс ризик «захоплення держави»; є прояви вибіркового правосуддя та олігархічного контролю за медіа; відбувається підйом правих

екстремістських партій. Сучасну Словаччину визначають країною, яка втратила статус ліберальної демократії, а є лише електоральною демократією; не в останню чергу це результат діяльності керівної партії Smer-SD. Риторика словацької політичної еліти амбівалентно поєднує популістсько-націоналістичні, антиміграційні, проросійські мотиви з європейськими ліберально-демократичними.

9. Внутрішні умови в Румунії на момент початку демократизації були менш сприятливі, ніж у сусідніх державах, бо в період соціалізму ця країна мала найбільш замкнуту й авторитарну політичну систему в ЦСЄ. Водночас після прийняття до ЄС реформи в Румунії сповільнилися, загострилося демократичне «нездужання», за якого в політичному режимі суперечливо поєдналися демократичні та неоавторитарні риси; існує напівконсолідована демократія. Відбувається підйом неліберального дискурсу, активізується мова ненависті й антизахідна риторика; наявні проблеми взаємин між лідерами керівної партії PSD та іноземними інвесторами, громадсько-політичними діячами. У парламенті існує широка підтримка антиліберальної політики. Румунська влада посягає на незалежність судової системи, здійснює тиск на Національний антикорупційний директорат. Фіксуються посягання уряду на верховенство права й свободи людини та громадянина. Формально демократичний ландшафт Румунії має тривожні ознаки прихованих антидемократичних настроїв та інституційних механізмів. Нині Румунія, попри сильний опір громадянського суспільства, відступає від боротьби з корупцією, реформує законодавство в напрямку послаблення незалежності судової влади, а відтак починає рух курсом Польщі та Угорщини.

10. В Болгарії низка дій органів влади та недержавних акторів політики підривають демократичне врядування, активізуються тіньові неліберальні актори, а відтак – посилюються дефекти ще незміцнілої болгарської ліберальної демократії. Видається, що ліберальний консенсус в Болгарії мав і має доволі ілюзорний характер. На результативність ліберально-демократичних реформ вплинув історичний чинник: довготривале перебування у складі різних імперій позначилося на традиціях політичної культури; в радянський період не було жодних антикомуністичних протестів, досвіду громадянського протесту болгари не набули, опозиція була відсутня. Деструктивний вплив на болгарську демократію нині здійснюють керівні партія GERB та коаліція «Об'єднані патріоти». Якщо вибори загалом відповідні стандартам ліберальної демократії, то інші складові останньої в Болгарії істотно деформовані. Корупція та дефіцит верховенства права підривають зв'язок країни з європейськими цінностями. В болгарській політиці відчутний сильний вплив одного політичного актора (прем'єр-міністра Б. Борисова), який визначає параметри національного політичного ландшафту.

11. Нинішня модель хорватської демократії формується під впливом спадку минулих століть, коли землі Хорватії були підконтрольні різним імперіям. Поштовхом до демократичних перетворень стала війна за незалежність (1991–1995), але завдяки першому хорватському президенту Ф. Туджману та керівній

партії HDZ в країні до початку 2000-х рр. розвивалися неоавторитарні тенденції. Розвиток ліберально-демократичних ідей та курс на євроінтеграцію почалися лише після завершення «епохи Туджмана». Значна кількість демократичних інституційних механізмів були запроваджені під тиском міжнародних структур, а відтак мали та мають фасадний характер. Від часу прийняття Хорватії до ЄС посилюються деструктивні тенденції: звуження свободи медіа; наростання мови ненависті; небезпечне середовище для роботи НУО, правозахисників, журналістів; різні форми тиску на критичне мислення тощо. Особливо руйнівною для цінностей ліберальної демократії була діяльність уряду Т. Орешковича (2016 р.). Чинником зростання неліберальних тенденцій в Хорватії залишається націоналізм; є прояви расизму та ксенофобії проти сербів, ромів, а також біженців, сексуальних меншин; гендерна рівність та низка інших цінностей ліберальної демократії позиціюються як загроза. Погіршується стійкість хорватського громадянського суспільства. Фіксуються випадки тиску та втручання в роботу суддів, омбудсмена тощо. Сприятливий ґрунт для демократичної деконсолідації Хорватії створює зростаюча корупція.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові статті, опубліковані у фахових виданнях із політичних наук:

1. Григор'єв, О. В. (2018). Демократична перспектива Угорщини: проекція на реформи В. Орбана та партії Фідес (2010–2018). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*, 24, 72-77.
2. Григор'єв, О. В. (2018). Виклики ліберальній демократії в умовах росту популізму: кейс Чехії. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*, 6 (50), 42-48.

Наукові статті, опубліковані у виданнях України та інших держав, які включені до міжнародних наукометричних баз:

3. Григор'єв, О. В. (2018). Дефекти демократії Польщі: неліберальна інституціоналізація 2015–2018 років. *Політикус*, 5-6, 51-55.
4. Григор'єв, О. В. (2018). Ризики ерозії ліберальної демократії: приклад Словаччини. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Історія. Політологія*, 22-23, 146-154.
5. Григор'єв, О. В. (2018). Дефектна демократія: порівняння неліберальних трансформації Угорщини та Польщі. *Studium Europu Srodkowej i Wschodniej*, 10, 127-139.

Інші публікації за темою дисертації:

1. Григор'єв, О. В. (2018). Європейські моделі неліберальної демократії: порівняння Польщі та Угорщини. In Матеріали міжнародної науково-практичної конференції *Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті* (pp. 121-124). Дніпро: Наукове об'єднання «Відкрите суспільство».
2. Григор'єв, О. В. (2018). Неліберальна траєкторія Польщі: керована демократія як результат інституційних змін. In Матеріали міжнародної науково-практичної конференції *Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи* (pp. 89-93). Львів: Львівська фундація суспільних наук.
3. Григор'єв, О. В. (2019). Порушення ліберального консенсусу: порівняння кейсів Чехії та Словаччини. *Україна – Європейський Союз: від партнерства до асоціації: український щорічник з європейських інтеграційних студій*, 3, 108-117.
4. Григор'єв, О. В. (2019). Симптоми демократичної деконсолідації Румунії. In Матеріали IV всеукраїнської наукової конференції студентів і молодих учених *Соціально-політичні проблеми сучасності* (pp. 31-34). Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля.
5. Григор'єв, О. В. (2019). *Крихкість принципів ліберальної демократії: приклад Болгарії*. In Матеріали VIII політологічних читань імені професора Богдана Яроша (pp. 30-32). Луцьк: Вежа-Друк.
6. Григор'єв, О. В. (2019). *Порушення ліберального консенсусу в країнах V4: порівняння кейсів країн-учасниць*. In Collection of the scientific materials International scientific conference «Stability in an unstable world» (pp. 88-93). Lviv – Olsztyn: Ivan Franko National University of Lviv, Warmia and Mazury University in Olsztyn.

АНОТАЦІЯ

Григор'єв О. В. Неліберальна демократія в системі дефектних демократій: форми прояву в сучасному політичному процесі посткомуністичних країн Центрально-Східної Європи. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2019.

Досліджено неліберальну демократію як субтип дефектної демократії. Запропоновано авторську теоретико-методологічну концептуалізацію неліберальної демократії. Аргументовано увиразненість неліберальної демократії в аналізованій групі країн ЦСЄ, інтегрованих до ЄС. Запропоновано наукові підходи до розуміння ролі євроінтеграційного чинника для розвитку цінностей ліберальної демократії та пояснення причин відходу від її здобутків.

Схарактеризовано консервативну християнську демократію як угорську модель неліберальної демократії. Проаналізовані зміни політичної траєкторії Польщі, з'ясовані відмінності та угорської польської моделей неліберальної демократії. З'ясовані параметри неліберального повороту Чехії; розкрито дефекти демократії Словаччини. Визначено ознаки демократичної деконсолідації Румунії. З'ясовані чинники регресу Хорватії у впровадженні цінностей ліберальної демократії. На прикладі Болгарії оцінено крихкість ліберальної демократії в нових державах-учасниках ЄС.

Ключові слова: дефектна демократія, неліберальна демократія, Центрально-Східна Європа (ЦСЄ), Угорщина, Польща, Чехія, Словаччина, Болгарія, Румунія, Хорватія.

SUMMARY

Hryhoriev O. V. Illiberal democracy in the system of defective democracies: forms of manifestation in the modern political process of post-communist countries of the Central and Eastern Europe. – Scientific qualification thesis retaining manuscript rights.

Thesis to obtain the scientific degree of Candidate of Political Science after specialty 23.00.02 – political institutions and processes. – South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Odessa, 2019.

Illiberal democracy as a subtype of defective democracy is studied. The author's theoretical and methodological conceptualization of illiberal democracy is offered. The expressiveness of illiberal democracy in the analysed group of the CEE countries, integrated into the EU is substantiated. The scientific approaches to understanding the role of the factor of European integration upon the development of values of liberal democracy and explanation of the reasons for withdrawal from its achievements are offered.

The conservative Christian democracy is characterized as a Hungarian model of illiberal democracy. The changes in the political trajectory of Poland are analysed and differences between Polish and Hungarian models of illiberal democracy are found. Parameters of the illiberal turn of Czech are studied, the defects of the democracy of Slovakia are revealed. The features of democratic deconsolidation of Romania are determined. The factors of the regress of Croatia in the implementation of values of liberal democracy are defined. On the example of Bulgaria, the delicacy of the liberal democracy in new member-states of the EU is assessed.

Keywords: illiberal democracy, defective democracy, Central and Eastern Europe (CEE), Hungary, Poland, Czech, Bulgaria, Romania, Croatia.

АННОТАЦИЯ

Григорьев А. В. Нелиберальная демократия в системе дефектных демократий: формы проявления в современном политическом процессе посткоммунистических стран Центрально-Восточной Европы. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата политических наук по специальности 23.00.02 – политические институты и процессы. – Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского», Одесса, 2019.

Исследована нелиберальная демократия как субтип дефектной демократии. Предложена авторская теоретико-методологическая концептуализация нелиберальной демократии. Аргументирована выраженность нелиберальной демократии в группе стран ЦВЕ, интегрированных в ЕС. Предложены научные подходы к пониманию роли евроинтеграционного фактора для развития ценностей либеральной демократии и объяснение причин отхода от ее достижений.

Охарактеризована консервативная христианская демократия как венгерская модель нелиберальной демократии. Проанализированы изменения политической траектории Польши, различия польской и венгерской моделей нелиберальной демократии. Выявлены параметры нелиберального поворота Чехии с указанием на особенности ее политического режима по сравнению с другими странами Вышеградской группы. Раскрыты дефекты демократии Словакии как пример борьбы между демократией и авторитаризмом в посткоммунистических странах ЦВЕ, интегрированных в ЕС. Определены признаки демократической деконсолидации Румынии. Проанализированы факторы регресса Хорватии по имплементации ценностей либеральной демократии. На примере Болгарии оценена хрупкость либеральной демократии в новых государствах-участниках ЕС.

Исследование деформаций либеральной демократии осуществлено на основе методологии, которая объединила познавательный потенциал неоинституционализма, политической компаративистики и транзитологической парадигмы. Инструментарий неоинституционализма (исторического неоинституционализма) позволил изучить деформации демократических политических институтов, межинституционные противостояния между деструктивными и конструктивными политическими институтами, обусловленные отрицанием ценностей либеральной демократии. Подчеркнуто значение для исследования компаративного анализа, который позволил сравнить деформации либеральной демократии. Акцентировано на значении в исследовании нелиберальной демократизации транзитологической парадигмы.

Нелиберальную демократию определено как субтип дефектной демократии, в котором сохранены внешние атрибуты демократии при одновременном: посягательстве на верховенство права и разделение властей; недостаточных гарантиях гражданских и политических прав и свобод; давлении на гражданское

общество и формирование в его структуре нелиберального (псевдогражданского) сегмента; выраженной неформальной деструктивной институционализации политики; росте популизма и популярности радикальных политических сил; давлении на независимые институты политики; распространении теорий заговоров; попытках власти «замаскировать» нелиберальные реформы для недопущения санкций ЕС и др. Определена система признаков нелиберальной демократии: наличие доминирующей партии (коалиции), которая озвучивает нелиберальные нарративы; давление на медиа-пространство; ухудшение устойчивости гражданского общества, позиционирование НПО, которые защищают либеральные ценности, как паразитарных; посягательство на независимость суда; усиление роли субъектов, которые способствуют тенизации политики; рост популизма и консервативно-националистических настроений; активизация языка ненависти, проявлений ксенофобии; давление на критическое мышление; обострение этнического, национального или иного вопроса и др.

Отмечено: нелиберальная деконсолидация характерна большинству стран ЦВЕ по причине попыток вытеснения приверженности либеральной демократии консервативно-националистическими ценностями. Констатируется: если одни страны (Венгрия, Польша) уже функционируют как нелиберальные демократии, то другие (Болгария, Румыния, Словакия, Чехия и Хорватия) с возрастающей динамикой отступают от ценностей либеральной демократии, но еще в полной мере не соответствуют ее характеристикам.

Ключевые слова: нелиберальная демократия, дефектная демократия, Центрально-Восточная Европа (ЦВЕ), Венгрия, Польша, Чехия, Словакия, Болгария, Румыния, Хорватия.